

**RITORIK JUMLANI SEMANTIK TUZILISHI NUQTAI NAZARIDAN
O'RGANISH VA KATEGORIYALASH***Abdullaeva Dilorom Ahmedovna**Buxoro davlat tibbiyot instituti dotsenti*

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy grammatik adabiyotlarda faol qo'llaniladigan, ammo turli yo'llar bilan talqin qilinadigan "gap semantikasi" tushunchalari, atamaning semantikasi, gapning semantik tuzilishini va uning tarkibiy qismlari, ritorik gaplarning semantik toifalari, ritorik bayonotlarning semantikasi maxsus modal va ifodali ma'nolar birlashtirilganligi, aralashtirilganligi, bir-biriga bog'langanligi bilan murakkablashuvi ifodalangan.

Kalit so'zlar: ritorik gap, jumla semantikasi, modellar, semantik tuzilma, leksik tarkib, inkor kategoriyasi, ekspressiv inkor, ifodali bayon, subyektiv fikrlash, semantika.

Аннотация. В данной статье представлены понятия "семантика предложения", активно используемые в современной грамматической литературе, но трактуемые по-разному, семантика термина, семантическая структура предложения и его составные части, семантические категории риторических предложений, семантика риторических высказываний, осложненная тем, что особые модальные и экспрессивные значения сочетаются, смешиваются.

Ключевые слова: риторическое предложение, семантика предложения, модели, семантическая структура, лексическое содержание, категория отрицания, выразительное отрицание, экспрессивное утверждение, субъективное мышление, семантика.

Annotation. This article presents the concepts of "sentence semantics", which are actively used in modern grammatical literature, but interpreted in different ways, the semantics of the term, the semantic structure of the sentence and its components, the semantic categories of rhetorical sentences, the semantics of rhetorical statements, complicated by the fact that special modal and expressive meanings are combined, mixed, intertwined.

Keywords: rhetorical sentence, sentence semantics, models, semantic structure, lexical content, category of negation, expressive negation, expressive statement, subjective thinking, semantics.

Umuman olganda, jumla to'liq fikrni o'zi yetarli darajada ifodalaydi deyish mumkin, bundan tashqari, u kamida ikkita so'zdan iborat bo'lishi kerak. Ritorika mavzusi - tinglovchilarni ma'ruzachining to'g'riligiga ishontirish uchun nutqni qurish

va yetkazishning maxsus qoidalarini. Fikrlash va nutq insonning imtiyozi bo'lganligi sababli, ular o'rtasidagi munosabatlarni o'rganishga eng katta qiziqish beriladi. Bu vazifa ritorika orqali amalga oshiriladi. Ritorika qonunlari buyuk ustozlarning amaliyotidir. [1, 140]. Bu orqali daho yozuvchilarning muvaffaqiyatga erishish yo'llari, mohirona tahlil qilingan.

Ritorika - bu to'g'ri gapirish san'ati. Bu juda jiddiy fan bo'lib, odamlarni tarbiyalash, ehtirosni boshqarish, axloqni to'g'rilash, qonunlarni himoya qilish, jamoatchilik muhokamasiga rahbarlik qilish uchun mo'ljallangan. Ritorikaning asosiy qonuni boshqalarni fikr, his-tuyg'u, qarorni qabul qilishga majbur qilishdir. Aql, yurak va irodani egallab olishga undaydi. Ritorikaning asosini inson ruhiyatini, notiqlik durdonalarini o'rganish yotadi.

Til yoki uning bironbir birligi, so'z, so'zning grammatik shakli, frazeologizm, so'z birikmasi orqali ifodalanadigan butun mazmun, ma'no, axborot, turli til birliklarining ma'noviy tomonini semantika o'rganadi. Ayrim lugaviy unsurlar tushunchalarni bildiradi, bu tushunchalarni esa faqat to'liq gaplar va ularning qo'shilmalari ifodalashi mumkin. Binobarin, semantikaning o'rganish ob'yekti ham, asosan, to'liq, mustaqil ma'noli so'zlar va gaplarning ma'nolar tizimidir. Bu lingvistik ifodalarning har xil shakllarining ma'nolari jihatlarini nazariyasi: Tabiiy tillar, sun'iy tillar, kodlar va boshqalar. Shunday qilib, u lingvistik ifodalarning boshqa ikki jihati bilan qarama -qarshidir. Biri sintaksis bo'lib, u oddiy belgilardan murakkab belgilar tuzilishini o'rganadi; ikkinchisi - pragmatik, agentlar yoki jamoalar tomonidan muayyan sharoitlarda va sharoitlarda talqinning amaliy qo'llanilishini o'rganadi.

"Jumla semantikasi", "jumlaning semantik tuzilishi", "gap semantikasi" - bularning barchasi tushunchalar, ular zamonaviy grammatik adabiyotlarda faol qo'llaniladi, ammo turli yo'llar bilan talqin qilinadi. Gap bilan fikr o'zaro dialektik aloqadir. Gapda fikr ifodalanadi. Fikr doim gap orqali shakllanadi. Demak, gapni o'rganar ekanmiz, uni fikr bilan bog'lab tekshirishimiz kerak. jumla ma'lum fikrni ifodalash bilan birga, turli xil his-tuyg'ularni ham ifoda etadi. Biroq bu emotsiyalar fikr bilan hamohang bog'liq holda ro'y beradi. [2, 120]. Demak, gap intellektual holatni ham ko'rsatadi.

Gapning xarakterli belgilari predikativlik va intonatsiya ekanligi bizga ma'lum. Bu belgilar gap tushunchasining asosi, gapning shakllantirish vositasidir. Gapni shakllantiruvchi, gapning asosi bo'lgan predikativlik hodisasi, odatda, so'zlarning predikativ qo'shilishi bilan ifodalanadi. V.V. Vinogradov ta'kidlaganidek, predikativlik gapning asosiy grammatik xususiyatlari, asosiy grammatik kategoriyasi hisoblanadi. [4, 266-bet]. Vinogradov fikricha jumlar semantikasi masalalarida bir nechta inkor etilmaydigan qoidalar mavjud. Jumalarning o'ziga xos mazmuni grammatik jihatdan ko'rib chiqilishi mumkin emas.[5, 254]. Gapning semantik malakasi ushbu aniq tarkibni, ushbu o'ziga xos leksik tarkibni e'tiborsiz qoldirishi

mumkinmi? Albatta, bu mumkin emas, chunki bu asosiy, yakuniy kommunikativ maqsad - ma'lumotlarni uzatishdir. Ilmiy tavsiflarda jumla semantikasining turli xil tushunchalari mavjud bo'lganda, asosiy narsani ajratib ko'rsatish mumkin: "Gapning semantik tuzilishi grammatik tuzilish bilan bir xil lingvistik haqiqat bo'lib chiqadi"; gapning semantik tuzilishi gapning rasmiy tashkil etilishi bilan bog'liq. [1, 219].

Gapning til va nutq birligi sifatida semantik tuzilishi ko'p darajali tashkilotga ega, shu jumladan: a) tarkibiy sxemaning semantikasi [3, 255]; b) modelning semantikasi; v) bayonotning o'ziga xos mazmuni - nutq semantikasi. Uchinchi darajani "jumlaning informatsion qiymati"dan chiqarib bo'lmaydi, chunki unda yuqori darajalarga tegishli turdagi qiymatlari amalga oshiriladi.

Ko'pgina tillarning sintaktik tuzilishining elementlari bo'lgan sxemalar, formulalar, modellar, jumlar turlari, ularning nutqda amalga oshirilishidan qat'i nazar, tan olinmaydi va tavsiflanmaydi. Boshqa tomondan: gapning grammatik tashkil etilishi, uning mavhum namunasi, berilgan leksik tarkibidan qat'i nazar, o'z - o'zidan ushbu model asosida qurilgan gapning semantik tuzilishiga befarq bo'lmagan omildir ular bir-birisiz tuzilmaydi.

Ritorik bayonotlarning semantikasini tahlil qilish, ular har doim ham ideal tarkibiy sxemalar va modellarga muvofiq qurilmasligi, ularga maxsus, ritorik, tarkibiy qismlar o'zlarining qayta ko'rib chiqilgan semantikasi bilan kiritilganligi, ritorik bayonotlarda maxsus modal va ifodali ma'nolar birlashtirilganligi, aralashtirilganligi, bir-biriga bog'langanligi bilan murakkablashadi.

Mazkur maqolamda ritorik bayonotning uchta semantik toifasi ko'rib chiqiladi: a) inkor ma'nosi bilan; b) bayonot ma'nosi bilan; c) mulohaza ma'nosi bilan.

Rad etish toifasining mohiyatini aniqlab, A.M. Peshkovskiy "ulkan psixologik va asosan mantiqiy ma'noga ega (chunki tasdiqlash va rad etish bir-birini o'zaro belgilaydi va bayonot bo'lmagan joyda haqiqat yo'q, inson fikri yo'q)" deb yozgan [6, 351-bet].

Salbiy jumalarning illokatsion funktsiyasi-bu ob'ektlar, xususiyatlar, hodisalar o'rtasida haqiqiy bog'liqlik yo'qligi haqidagi xabar hisoblanadi. Rus tilida inkorni ifodalash uchun ixtisoslashgan vositalar mo'ljallangan: zarracha emas, shaxssiz predikativ so'z yo'q, hosilaviy salbiy so'zlar, ular quyidagilarni o'z ichiga olmaydi: imkonsiz, yoqtirmaslik, hech narsa yo'q, hech qaerda va hokazo; ritorik vositalar inkor va modallikni organik ravishda birlashtiradi V.V. Vinogradov: "ikkita asosiy modallik inkorda uchramaydi: a) qarama-qarshi ijobiy "men": qarama-qarshi sifat, holat yoki harakatning mavjudligi yoki kamdan-kam hollarda sifat atributining kuchli cheklanishi tasdiqlanadi. b) rad etish darajasi va energiyasidagi farqlar bilan mutlaqo salbiy. Rad etish darajasi "yorqin modal ma'nolarni", "ma'ruzachining modal-baholovchi hukmlarini ifodalovchi sub'ektiv ifodaning yorqin ranglarini" anglatadi.

Ritorik bayonotlarni kuchaytirilgan, ifodali, "yashirin" inkorni ifodalovchi birliklar sifatida aniqlash faqat eng umumiydir. Rad etish-bu ritorik bayonotlarning yadroviy, rasmiy ravishda ifodalangan ma'nosi, shu bilan birga, turli xil modellarning ritorik bayonotlari modal, hissiy va baholovchi ma'nolarning yorqin palitrasini o'z ichiga oladi.

Rad etishning kategorik darajasi har xil: ma'lum bir salbiy qiymatdan umumiy salbiygacha. Rad etish doirasi ham boshqacha. Ma'ruzachi uchun uning oqilona, hissiy, axloqiy, estetik munosabati nuqtai nazaridan qabul qilinishi mumkin bo'lmagan narsa rad etiladi. Ritorik bayonotda butun taklif yoki taklifning alohida elementlari rad etiladi.

Rad etish turli sabablarga ko'ra qo'zg'atiladi, turli xil nutqiy vaziyatlarda amalga oshiriladi, ma'ruzachining ma'lum bir niyatiga bog'liq. Rad etish-bu hayotiy kuzatuvlar natijasi, shaxsiy hayot tajribasi yoki boshqa odamlarning tajribalarini umumlashtirish, shaxsiy qarama-qarshiliklar, manfaatlar to'qnashuvi, baholash va qayta baholash natijasi. Rad etish-bu rad etish paytidan oldin sodir bo'lgan suhbatdoshning yoki o'zingizning dalillaringizni, qarashlaringizni, e'tiqodlaringizni rad etish. Bu omillarning barchasi rad etishning umumiy semantikasi bilan ritorik bayonotlarda aks etadi. Ritorik bayonotlardagi inkor-bu murakkab ma'nolar to'plami: modal, hissiy, baholovchi, o'zaro bog'liq, interpenetratsion, ular inkor ma'nosi bilan birlashtirilgan. Masalan, o'zbek tilidagi inkor semantikasi fe'llarning keng guruhini o'z ichiga oladi: chetlamoq - o'zini himoya qilish (so'zlashuv), e'tiroz bildirmoq - bahslashish, rad etmoq - rad etish, ko'n dirmoq - rad etish, ajratmoq - o'zini ajratish, inkor etmoq - rad etish (so'zlashuv). bahslashmoq bahslashish (oddiy), qoralamoq qarama - qarshilik (kitobcha), zid etmoq qarama-qarshilik (kitobcha). Rad etish qiymatining differentsial tarkibiy qismlari uning kategoriklik darajasini ham aniqlaydi: qarang: "e'tiroz bildirish", "rad etish", "bahslashish-bahslashish, rad etish" va sub'ektlarning munosabati: "ajratish", "rad etish" va intensivlik darajasi: "qulflash", "yo'q", "bahslashish-bahslashish, rad etish". Rad etishning qiymati yadro, periferik zona esa e'tiroz, kelishmovchilik, rad etish qadriyatlaridan iborat.

Ushbu ilmiy maqolani sarhisob qilar ekanman, shuni qo'shimcha qilmoqchimanki, integral ma'noga ega leksemalarga xos bo'lgan ma'no soylariga o'xshash - inkor va integral ma'noga ega leksemalarga - hissiy holat, salbiy ritorik bayonotlarning semantikasi soylari amalga oshiriladi.

Ritorik bayonotning tarkibiy qismlari ma'lum bir ob'ektiv-sub'ektiv ma'no ifodasiga bo'ysunadigan nutqda takrorlanadigan yagona grammatik shaklni hosil qiladi. Rad etishning ko'lami barcha bayonotlarga yoki uning alohida tarkibiy qismlariga nisbatan qo'llaniladi. Shu munosabat bilan, umumiy salbiy va o'ziga xos salbiy ritorik bayonotlar turli darajadagi rad etish kategoriyasi bilan ajralib turadi.

Adabiyotlar ro'yxati.

1. Шавкат Абдумуратович, К., & Мухлиса Абдумалик кизи, К. (2023). Таълим тизимида замонавий воситалардан фойдаланиш имкониятлари. Scientific Impulse, 1(5), 1641–1643. Retrieved from <http://nauchniyimpuls.ru/index.php/ni/article/view/3263>
2. Кузиев Ш.А. /Социоллингвистическая компетенция: из филологии в педагогику/ Гулистон давлат университети ахборотномаси/ 2021 3 том.
3. [Distinctive Rhetorical Models of Lexical and Grammatical Structure of The Uzbek Language.](#), Abdullayeva Dilorom Akhmedovna., Eurasian Scientific Herald., 2021/12/4
4. [Teaching Students to Think Creatively Through Independent Education in Higher Education.](#), Dilorom Abdullayeva, Bakhtiyor Aminov, Nilufar Xodjayeva., International Journal of Human Computing Studies., 136-140
5. Манзура Мавлоновна Зиқиряева /[Формирование навыков логического мышления у студентов-медиков: методы и способы.](#)/ Та'lim innovatsiyasi va integratsiyasi 2024/2/6 / 14 Том 4 /151-155стр.
6. [Психологические механизмы формирования социального воображения у подростков.](#) АА Ахмедов, ММ Зиқиряева. Новый день в медицине.151-154, 1(29)2020
7. [Madaniyatlararo tafovutlarning glaballashuv sharoitida ijtimoiy-psixologik xususiyatlar.](#) ММ Зиқиряева. Таълим ва ривожланиш таҳлили онлайн илмий журнали 2 (3), 240-245, 2022/5/5
8. [Ўсмирлар хулқ-атворида ижтимоий қадриятлар шаклланишига таъсир этувчи омилларни методологик асослари.](#) Зиқиряева.М М, Psixologiya 4 (4), 124- 128, 4/2020
9. [О методологии психологического образования.](#) А.А Ахмедов, М.М Зиқиряева. Вестник интегративной психологии 19 (79), 63-67, 2019/9/3
10. [Психологические особенности взаимоотношений мальчиков и девочек в младших классах.](#) Зиқиряева М.М. (г. Бухара, Узбекистан) Вестник 24/2022 128-130с
11. [Талабалар касбий тафаккурини ривожлантиришда замонавий маъруза машғулотларининг аҳамияти.](#) Гулноз Негматовна Курбанова. Биология и интегративная медицина. 2021
12. [Psychology in teaching english language.](#) “Eurasian journal of social sciences, philosophy and culture”. Zikiryaeva Manzura Mavlonovna, Hakimova Muhabbat Alimovna, Volume 2 Issue 5, May 2022. ISSN 2181-2888. 228-232 p.
13. [Тиббиёт олий таълим муассасалари талабаларини мантикий тафаккурини ривожлантиришнинг психологик механизмлари.](#) Зиқиряева М.М. Journal of new century innovations. 2022.11.07,16(3), 33–39 p.
14. [Олий таълим муассасалари талабаларида креативликни шакллантириш.](#) Зиқиряева М.М. Eurasian journal of academic research. 2022.10.19. 926-931 p.